

กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม Processes of Lifelong Learning Promotion for Harmonious Living of Multicultural Communities

ศิวะ บุญสิน¹ และ มนัสวาสน์ โกวิทยา^{2*}

Siva Boonsin¹ and Manaswas Kovitaya^{2*}

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ และ 2) นำเสนอข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมตามความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ มีกลุ่มตัวอย่างเป็นชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ 3 ชุมชนในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล ใช้วิธีการสุ่มอย่างง่าย จำนวน 400 คน เก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม แบบสังเกต และแบบสัมภาษณ์เชิงลึก ผลการวิจัยพบว่า 1. ความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ 1) เรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ภายในชุมชนอยู่ในระดับมาก ($M = 3.87$, $SD = 0.66$) ด้านที่มากที่สุด คือ การอยู่ร่วมกันอย่างมีมิตรไมตรีต่อกัน 2) เรื่องกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมอยู่ในระดับมาก ($M = 3.86$, $SD = 0.69$) ด้านที่มากที่สุด คือ กระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย และ 2. ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ประกอบด้วย 1) กระบวนการส่งเสริมการศึกษาในระบบ เช่น การรองรับเด็กในชุมชนโรงเรียน 2) กระบวนการส่งเสริมการศึกษานอกระบบ เช่น การจัดหลักสูตรพิเศษเพื่อสอนอาชีพสำหรับผู้มีเวลาว่าง และ 3) กระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย เช่น การจับกลุ่มคุยกันเพื่อเรียนรู้กิจกรรมตามความสนใจ

คำสำคัญ : การเรียนรู้ตลอดชีวิต, การอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์, ชุมชนพหุวัฒนธรรม

¹ นิสิตมหาบัณฑิตสาขาวิชาการศึกษานอกระบบโรงเรียน ภาควิชาการศึกษาตลอดชีวิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Graduate Student of Non-Formal Education, Department of Lifelong Education, Faculty of Education, Chulalongkorn University,

E-mail Address: ppdj_highschool@hotmail.com

² อาจารย์ประจำสาขาวิชาการศึกษานอกระบบโรงเรียน ภาควิชาการศึกษาตลอดชีวิต คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Lecturer of Non-Formal Education, Department of Lifelong Education, Faculty of Education, Chulalongkorn University,

E-mail Address: manaswas@yahoo.com

* Corresponding author

Abstract

The purposes of this research were to: 1) study the opinions of people living in model harmonious communities about living harmoniously and 2) propose recommendations about processes of lifelong learning promotion for harmonious living of multicultural communities from opinions of people living in the model harmonious communities. The sample groups of this research were 3 model harmonious communities in Bangkok Metropolitan Area by using simple random sampling totally 400 respondents. The research instruments were questionnaire, observation form and in-depth interview schedule. The research findings were: 1. The opinions of people living in model harmonious communities about living harmoniously found that 1) the living harmoniously were at high level ($M = 3.87$, $SD = 0.66$) which friendliness is the highest, 2) the processes of lifelong learning promotion for harmonious living of multicultural communities were at high level ($M = 3.86$, $SD = 0.69$) which informal education is the highest, and 2. The recommendations about processes of lifelong learning promotion for harmonious living of multicultural communities consist of 1) processes of formal education promotion such as enrollment of children within school's area, 2) processes of non-formal education promotion such as professional training for unemployed people, and 3) processes of informal education promotion such as grouping to learn activities by common interests.

Keywords: lifelong learning, harmonious living, multicultural communities

บทนำ

บุคคลย่อมมีอัตลักษณ์ (identity) ของตนเองซึ่งแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อม ชาติพันธุ์ ภาษา ศาสนา และวัฒนธรรม อันเป็นเป้าหมายหลักของบุคลิภาพ ทศนคติ ความคิด ความเชื่อ และวิถีการดำเนินชีวิต ของบุคคลนั้น แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับการทำงานขององค์การยูเนสโกที่เน้นการทำให้ประชาชนตระหนัก ในอัตลักษณ์ด้านวัฒนธรรมของตน ตระหนักถึงลักษณะทางพหุนิยมทางวัฒนธรรม ตระหนักถึงสิทธิในเรื่อง ของความแตกต่าง และการรู้จักเคารพวัฒนธรรมของคนอื่นรวมทั้งชนกลุ่มน้อย บทบาทของยูเนสโกต่อการ ส่งเสริมดังกล่าวจึงเป็นบทบาทที่เรียกว่า ข้ามพรมแดนของชาติ (UNESCO as an international body) และเราจะเห็นได้ว่ายูเนสโกได้เป็นองค์กรระหว่างประเทศองค์กรแรกที่ส่งเสริมให้ชาติต่าง ๆ ได้เห็น ความสำคัญในเรื่อง “การอยู่ร่วมกันบนความแตกต่างทางวัฒนธรรม” และเน้นว่านี่คือหลักสากลพื้นฐาน ของความเป็นมนุษย์ (ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล, 2550) ซึ่งประเทศไทยก็เป็นอีก ประเทศหนึ่งที่มีความสำคัญกับเรื่องดังกล่าว ดังจะเห็นได้จากนโยบายของสภามันคงแห่งชาติ ที่ยึดหลักการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขบนความหลากหลายทางวัฒนธรรม และความรักความสามัคคีของคน ในชาติ โดยส่งเสริมความเข้าใจอันดี และความสมานฉันท์ระหว่างศาสนิกชนทุกศาสนา รวมทั้งสนับสนุน การนำหลักธรรมของศาสนามาใช้เพื่อเสริมสร้างคุณธรรม และพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยมีวัด โบสถ์ มัสยิด และศาสนสถานอื่น ๆ เป็นศูนย์คุณธรรม ส่วนพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 และที่แก้ไข

เพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2545 หมวดที่ 1 บททั่วไป มาตรา 6 ก็กล่าวถึงการเสริมสร้างจริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข และมาตรา 8 ก็ได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาตลอดชีวิตโดยให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา พัฒนาสาระและกระบวนการจัดการเรียนรู้ อย่างต่อเนื่อง (บังอร ร้อยกรอง, 2553; UNESCO, 1970)

การที่ประเทศไทยเข้าสู่การเปิดประชาคมอาเซียน มีผลทำให้ทำให้ชุมชนภายในกรุงเทพมหานคร และปริมณฑลจะมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น เนื่องจากมีผู้คนชนชาติต่าง ๆ ในอาเซียนเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยโดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของประเทศ ซึ่ง เกษรา ชัยเหลืองอุไร (2556) ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านส่งเสริมสวัสดิการสังคม ได้กล่าวไว้ว่านับวันความหลากหลายทางวัฒนธรรมจะพบมากขึ้น และในปีพุทธศักราช 2558 ประเทศไทยเข้าสู่ประชาคมอาเซียน ซึ่งส่งผลให้สังคมเพิ่มความสลับซับซ้อนอันเนื่องจากการอพยพผู้คน แรงงาน การเคลื่อนย้ายทางสังคม การผสมกลมกลืน ซึ่งจะเป็นตัวแปรที่ทำให้ความขัดแย้งและปัญหาต่าง ๆ เพิ่มขึ้นทวีคูณ

ดังนั้น ภายในชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมหรือชุมชนพหุวัฒนธรรม (multicultural community) โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลจึงควรมีการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ เพื่อที่จะทำให้ผู้คนที่มีความแตกต่างกันในด้านเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา และวัฒนธรรมสามารถอาศัยอยู่ร่วมกันภายในชุมชนอย่างสงบสุขและมีความสมานฉันท์ซึ่งกันและกัน และเพื่อรองรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่จะมีเพิ่มมากขึ้นอันเนื่องมาจากการก้าวเข้าสู่ประชาคมอาเซียน ทั้งนี้เพื่อเป็นการธำรงรักษาความสมานฉันท์ภายในชุมชนต่าง ๆ โดยชุมชนที่มีความสมานฉันท์อยู่แล้วนั้นจะได้มีความสมานฉันท์ยิ่งขึ้น และเพื่อเป็นการป้องกันความไม่เข้าใจกันภายในชุมชนหรือความไม่สมานฉันท์ที่จะเกิดขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นแนวทางที่จะส่งเสริมให้ชุมชนต่าง ๆ เกิดมีความสมานฉันท์ต่อไปได้ในอนาคต ซึ่งแนวทางที่จะทำให้เกิดความสมานฉันท์ภายในชุมชนชุมชนได้นั้นมีอยู่หลาย วิธีเนื่องจากในการเสริมสร้างความสมานฉันท์และสันติสุขภายในชุมชนนั้นจะต้องการพัฒนาชุมชนในหลายด้านด้วยกันโดยหนึ่งนั้นก็คือการส่งเสริมการเรียนรู้ให้กับชุมชน ซึ่งการเรียนรู้ที่ว่านี้เป็นสิ่งที่มีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างมากในการพัฒนาชุมชนให้มีความสมานฉันท์โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้การเรียนรู้ตลอดชีวิตกับชุมชนนั้น ๆ (ธิดารัตน์ ศิริรัตน์, 2557) และ สุวิธิดา จรุงเกียรติกุล (2554) ให้ความหมายของการเรียนรู้ตลอดชีวิตไว้ว่า การเรียนรู้ตลอดชีวิต (lifelong learning) หมายถึง การเรียนรู้ในวิถีชีวิตของบุคคลตั้งแต่เกิดจนถึงตาย เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ยังเป็นการเชื่อมโยงการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยเข้าด้วยกัน

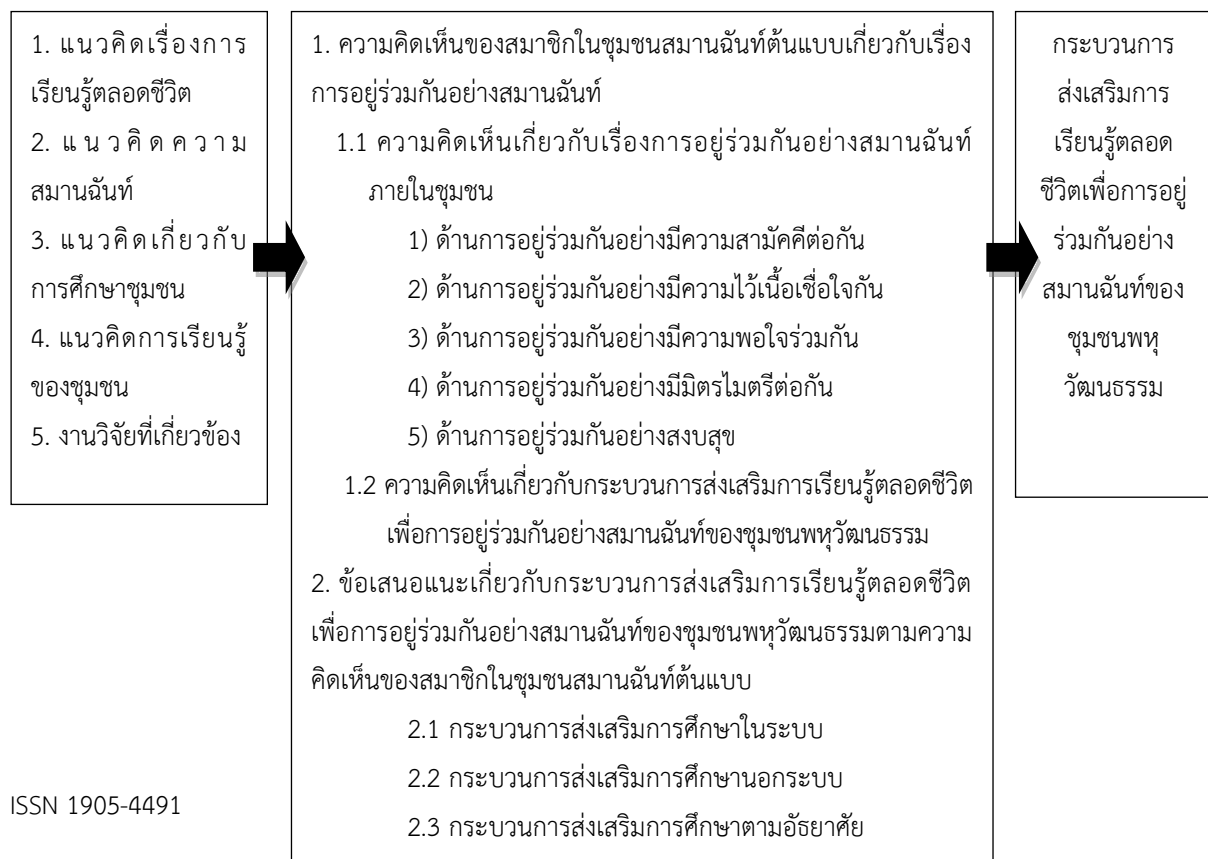
ผู้วิจัยได้ตระหนักถึงความสำคัญของการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล ซึ่งในปีพุทธศักราช 2558 ประเทศไทยเข้าสู่การเปิดประชาคมอาเซียน ทำให้ภายในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลจะมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น เนื่องจากมีผู้คนชนชาติต่าง ๆ ในอาเซียนเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยโดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของประเทศ และนอกจากนี้ผู้วิจัยได้ตระหนักถึงประโยชน์ของการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชน เนื่องจากคนเราจะต้องมีการเรียนรู้

เพื่ออยู่ร่วมกัน (learning to live together) ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่เน้นความสามารถในการพัฒนาชีวิตในทุก ๆ ด้าน โดยพัฒนาความเข้าใจในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น สำนึกถึงการพึ่งพาอาศัยกัน รับฟังและยอมรับความคิดเห็นร่วมกัน เพื่อสามารถปรับตัวให้อยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้อย่างมีความสุข โดยการเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกันนี้เป็นส่วนหนึ่งของสี่เสาหลักที่เป็นรากฐานของการศึกษา (the four pillars of education) ซึ่งเสนอโดยคณะกรรมการนานาชาติว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21 ของยูเนสโก (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2543) จากเหตุผลดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม โดยผลการวิจัย และองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับชุมชนพหุวัฒนธรรมชุมชนต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลในการนำไปเป็นข้อมูลสำหรับการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตให้กับชุมชน เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชนนั้น ๆ ต่อไป

ผู้วิจัยดำเนินการศึกษา หลักการ แนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจากสื่อสิ่งพิมพ์ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ทั้งในและต่างประเทศ เพื่อประมวลเป็นพื้นฐานความรู้และกรอบแนวคิดในการวิจัย ประกอบด้วย แนวคิดเรื่องการเรียนรู้ตลอดชีวิต แนวคิดความสมานฉันท์ แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาชุมชน แนวคิดการเรียนรู้ของชุมชน และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งสรุปได้ดังนี้ 1) การเรียนรู้ตลอดชีวิต หมายถึง การเรียนรู้ที่ผสมผสานและเชื่อมโยงการศึกษาทุกรูปแบบ 2) ความสมานฉันท์ หมายถึง ความสามัคคีต่อกัน ความไว้นื้อเชื่อใจกัน ความพอใจร่วมกัน ความมีมิตรไมตรีต่อกัน และ ความสงบสุข 3) ชุมชนพหุวัฒนธรรม หมายถึง ชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม

ภาพ 1

กรอบแนวคิดการวิจัย

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์
2. เพื่อนำเสนอข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมตามความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ

วิธีการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม” ผู้วิจัยแบ่งขั้นตอนของการวิจัยเป็น 2 ขั้นตอนตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์

1. กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยคัดเลือกพื้นที่ศึกษาโดยใช้การคัดเลือกแบบเจาะจง (purposive sampling) ซึ่งได้กลุ่มตัวอย่างเป็นชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล จำนวน 3 ชุมชน คือ 1) ชุมชนย่านเยาวราช สำเพ็ง และพาหุรัด 2) ชุมชนบ้านญวนสามเสน และ 3) ชุมชนย่านกุฎีจีน โดยกำหนดเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่ศึกษา ดังนี้ 1) เป็นชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมาตั้งแต่ในสมัยอดีต 2) เป็นชุมชนที่ประชากรในชุมชนมีวิถีการดำรงชีวิตที่แตกต่างกัน 3) เป็นชุมชนที่มีความสมานฉันท์ของคนในชุมชน และมีประวัติการรวมกลุ่มของชนต่างวัฒนธรรมมาเป็นเวลายาวนาน 4) เป็นชุมชนเก่าแก่ดั้งเดิมที่ยังมีการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีแบบดั้งเดิม 5) เป็นชุมชนที่เป็นต้นแบบของการอยู่ร่วมกันของคนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม และเป็นชุมชนที่ได้รับการยอมรับในเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชน

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ คือ ผู้คนที่อาศัยอยู่ภายในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบทั้ง 3 ชุมชนที่ได้คัดเลือก ซึ่งผู้วิจัยกำหนดขนาดของกลุ่มตัวอย่างจากทั้ง 3 ชุมชนดังกล่าวโดยใช้สูตรการกำหนดขนาดของกลุ่มตัวอย่างของ ทาโร ยามาเน (Taro Yamane) ที่ระดับความเชื่อมั่น 95% โดยกำหนดขอบเขตความคลาดเคลื่อนที่ระดับ .05 ซึ่งได้ขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่เหมาะสมซึ่งมีจำนวนตัวอย่างเท่ากับ 400 หน่วย ซึ่งผู้วิจัยเลือกกลุ่มตัวอย่างจำนวน 400 คน ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชนหรือประธานชุมชน ครูอาจารย์ในชุมชน ผู้นำทางศาสนา และ สมาชิกในชุมชน โดยวิธีการสุ่มอย่างง่าย (simple random sampling) จากประชาชนใน 3 ชุมชน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย การวิจัยในขั้นตอนนี้เป็นการวิจัยในเชิงปริมาณ ซึ่งผู้วิจัยเลือกใช้เครื่องมือวิจัยเป็นแบบสอบถาม (questionnaire) ในการเก็บรวบรวมข้อมูลในภาคสนามเกี่ยวกับความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ ซึ่งแบบสอบถามมีค่าดัชนีความสอดคล้องระหว่างข้อคำถามกับวัตถุประสงค์ (IOC) รวมทั้งฉบับเท่ากับ 1.0 ซึ่งหมายถึง ข้อคำถามของแบบสอบถามมีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย และจากการทดลองใช้แบบสอบถาม พบว่า ผลการวิเคราะห์

ค่าความเที่ยง (reliability) ทั้งฉบับของแบบสอบถามมีค่าเท่ากับ 0.951 ซึ่งหมายถึง แบบสอบถามฉบับนี้มีค่าความเที่ยงอยู่ในระดับสูง

3. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัย ผู้วิจัยนำแบบสอบถามที่พัฒนาขึ้นไปใช้ในการสอบถามความคิดเห็นของคนในชุมชนทั้ง 3 ชุมชนที่ศึกษา เพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์

4. การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัย ผู้วิจัยนำข้อมูลทั้งหมดที่เก็บรวบรวมได้ไปทำการวิเคราะห์ ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ ที่รวบรวมได้ โดยข้อมูลที่ได้จากแบบสอบถามในส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงปริมาณผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์ โดยคำนวณค่าสถิติพื้นฐาน (descriptive statistics) เช่น ความถี่ ร้อยละ แล้วทำการแปลผลในรูปของความเรียง ส่วนข้อมูลที่ได้จากแบบสอบถามในส่วนที่เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) ตามแนวทางของ สุกงศ์ จันทวานิช (2543) แล้วทำการแปลผลในรูปของความเรียง

ขั้นตอนที่ 2 การนำเสนอข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมตามความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ

1. กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ผู้วิจัยคัดเลือกพื้นที่ศึกษาจากชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ 3 ชุมชนของการศึกษาวิจัยในขั้นตอนที่ 1 โดยใช้การคัดเลือกแบบเจาะจง (purposive sampling) ซึ่งได้กลุ่มตัวอย่างเป็นชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ 1 ชุมชน คือ ชุมชนย่านกุฎีจีน โดยชุมชนย่านกุฎีจีนเป็นชุมชนที่เด่นที่สุดในทั้ง 3 ชุมชน เนื่องจากมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ 1) เป็นชุมชนเก่าแก่ดั้งเดิมซึ่งมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่เด่นชัดที่สุดกว่าชุมชนอื่น ๆ 2) เป็นชุมชนที่มีความสมานฉันท์ของคนในชุมชนเป็นอย่างสูงและได้รับการยอมรับให้เป็นต้นแบบในเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชนซึ่งมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม 3) เป็นชุมชนที่ได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดในด้านการประสบความสำเร็จในการธำรงรักษาความสมานฉันท์ของคนในชุมชนซึ่งมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมาเป็นระยะเวลายาวนาน 4) ชุมชนย่านกุฎีจีนเป็นชุมชนที่ได้รับรางวัลยอดเยี่ยมอันดับ 1 ด้านการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก ปี 2556 จาก UNESCO ในโครงการบูรณปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุมหาเจดีย์และพรินทรปริยัติธรรมศาลา วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร ซึ่งการได้รับรางวัลในครั้งนี้เกิดจากความร่วมมือร่วมใจกันของคนทุกศาสนาในย่านนี้ในการซ่อมแซมพระเจดีย์ของวัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร โดยทุกคนช่วยกันทั้งในด้านแรงงานและด้านเงินบริจาคโดยมิได้มีการขอเงินทุนจากรัฐบาล ซึ่งการร่วมมือร่วมใจกันในครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงความสมัครสมานสามัคคีและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันท่ามกลางความแตกต่างทางวัฒนธรรม

สำหรับการคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informants) ผู้วิจัยใช้การเลือกแบบก้อนหิมะ (snowball sampling) โดยผู้ให้ข้อมูลสำคัญดังกล่าวได้รับการเสนอชื่อจากประธานชุมชน ชุมชนละ 5 คน จาก 3 ชุมชน รวมทั้งสิ้น 15 คน ผู้วิจัยได้ทำการติดต่อและคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่เต็มใจให้ความร่วมมือในการเก็บข้อมูลในการวิจัย

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย การวิจัยในขั้นตอนนี้เป็นการวิจัยในเชิงคุณภาพ โดยเป็นการศึกษาวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกจากชุมชน ซึ่งผู้วิจัยมีการใช้ 1) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview schedule) ประกอบด้วยข้อคำถาม 29 ข้อ แบ่งเป็น 4 ตอน ได้แก่ ข้อมูลทั่วไป คำถามเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ภายในชุมชน คำถามเรื่องการจัดการกิจกรรมการเรียนรู้ตลอดชีวิต และข้อเสนอแนะอื่น ๆ และ 2) แบบสังเกต (observation form) เป็นเครื่องมือวิจัยในการเก็บรวบรวมข้อมูลในภาคสนาม ประกอบด้วยข้อคำถามจำนวน 12 ข้อ แบ่งเป็น 4 ประเด็น ได้แก่ ข้อมูลทั่วไปของชุมชน สภาพทั่วไปของชุมชน การเรียนรู้ตลอดชีวิตภายในชุมชน และข้อมูลเพิ่มเติม

3. การเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัย ผู้วิจัยนำแบบสัมภาษณ์ไปใช้ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญภายในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบตามวันและเวลาที่นัดหมาย และนำแบบสังเกตไปใช้ในการสังเกตชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเมื่อผู้วิจัยลงพื้นที่ชุมชน

4. การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัย ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลต่าง ๆ โดยใช้กระบวนการอุปมาน (inductive process) เพื่อให้ได้ข้อสรุปตรงตามข้อมูลจริง โดยแบ่งเป็นการสกัดหน่วยข้อมูล (unitizing) การจัดกลุ่มข้อมูล (categorizing) และการสังเคราะห์แบบแผนความสัมพันธ์ (pattern forming) (ไชย โพธิ์สีตา 2550; สุรางค์ จันทวานิช, 2543)

ผลการวิจัย

ผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยแบ่งออกเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ผลการศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์

1. ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม จากกลุ่มตัวอย่างผู้ตอบแบบสอบถามทั้งหมด 400 คน พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงจำนวน 240 คน คิดเป็นร้อยละ 60 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วง 50-59 ปี จำนวน 102 คน คิดเป็นร้อยละ 25.50 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ จำนวน 228 คน คิดเป็นร้อยละ 57 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีบทบาทหน้าที่ในชุมชนเป็นสมาชิกในชุมชน จำนวน 270 คน คิดเป็นร้อยละ 67.50 กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีระดับการศึกษามัธยมศึกษาจำนวน 161 คน คิดเป็นร้อยละ 40.25 และกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอาชีพรับจ้าง จำนวน 147 คน คิดเป็นร้อยละ 36.75

2. การอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ภายในชุมชน ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ภายในชุมชนอยู่ในระดับมาก ($M = 3.87$, $SD = 0.66$) โดยค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากที่สุดทั้ง 5 ด้าน ซึ่งเรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยตามรายด้านได้ดังนี้ 1) ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีมิตรไมตรีต่อกัน ($M = 3.96$, $SD = 0.77$) 2) ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ($M = 3.96$, $SD = 0.74$) 3) ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสามัคคีต่อกัน ($M = 3.87$, $SD = 0.72$) 4) ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีความไว้วางใจกัน ($M = 3.81$, $SD = 0.77$) และ 5) ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีความพอใจร่วมกัน ($M = 3.78$, $SD = 0.71$) ตามลำดับ

3. กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชน พหุวัฒนธรรม ผู้ตอบแบบสอบถามมีความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมอยู่ในระดับมาก ($M = 3.86$, $SD = 0.69$) โดยค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากที่สุดทั้ง 3 ด้าน ซึ่งเรียงตามลำดับมากไปหาน้อยตามรายด้านได้ดังนี้ 1) ด้านกระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ($M = 3.92$, $SD = 0.69$) 2) ด้านกระบวนการส่งเสริมการศึกษาในระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ($M = 3.82$, $SD = 0.85$) และ 3) ด้านกระบวนการส่งเสริมการศึกษานอกระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ($M = 3.81$, $SD = 0.73$) ตามลำดับ

ตอนที่ 2 ผลการนำเสนอข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมตามความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ

1. กระบวนการส่งเสริมการศึกษาในระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ได้แก่ 1) โรงเรียนในชุมชนควรรองรับเด็กในชุมชนเพื่อเป็นการส่งเสริมให้เด็กทุกคนได้เข้าเรียนหนังสือ เด็กจะได้ไม่ต้องเดินทางไปเรียนที่อื่น แล้วก็จะต้องมีกิจกรรมให้กับเด็กแต่ละศาสนาด้วย 2) คนในชุมชนควรส่งลูกหลานเข้ามาเรียนในโรงเรียนของชุมชน ถ้าเป็นเด็กในชุมชนโรงเรียนควรมีการลดค่าใช้จ่ายและควรมีทุนการศึกษาให้ ซึ่งจะเป็นผลดีแก่เด็กเนื่องจากโรงเรียนอยู่ใกล้บ้าน ค่าใช้จ่ายถูก และได้รับการดูแลอย่างทั่วถึง 3) โรงเรียนควรมีการติดตามเด็กนักเรียนค่อนข้างมากพอสมควร โดยครูต้องคอยติดตามให้เด็กมาเรียนหนังสือเพื่อให้เด็กได้มีความรู้ติดตัว ซึ่งแม้ว่านักเรียนจะจบไปทำงานแล้วทางโรงเรียนก็ควรที่จะยังตามไปดูแลเขาอยู่เพราะเขาเป็นเด็กในชุมชน 4) ในโรงเรียนควรมีชั่วโมงสอนคำสอนคุณธรรมจริยธรรมเพิ่มมาจากเวลาเรียน ซึ่งคำสอนก็สอนให้เด็กเป็นคนดีและโตไปเป็นผู้ใหญ่ที่ดีในสังคม 5) โรงเรียนควรมีสมาคมผู้ปกครองไว้สำหรับพบปะสังสรรค์กันระหว่างทางโรงเรียน วัด และผู้ปกครองในชุมชนเพื่อเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์ ความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียว และความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน 6) โรงเรียนควรมีการจัดงานประชุมผู้ปกครองเพื่อคนในชุมชนจะได้มาแลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ปกครองพูดถึงสภาพโรงเรียนว่ามีความเหมาะสมหรือยังต้องการให้โรงเรียนปรับปรุงในด้านไหน แล้วก็ถ้านักเรียนคนไหนประพฤติไม่ดีทางโรงเรียนก็อาจจะเชิญผู้ปกครองมาพูดคุย ซึ่งทางโรงเรียนและผู้ปกครองจะต้องมีการติดต่อสื่อสารกันโดยตลอด 7) สำหรับคนในชุมชนที่ไม่ได้เรียนกับโรงเรียนในชุมชน เมื่อโรงเรียนจัดกิจกรรมอะไรทางโรงเรียนก็ควรจะเชิญเขามาร่วมด้วยเนื่องจากพวกเขาก็เป็นคนในชุมชนเช่นกัน ทุกคนในชุมชนจะได้มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน มีความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกัน

2. กระบวนการส่งเสริมการศึกษานอกระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ได้แก่ 1) ชุมชนควรมีการจัดหลักสูตรพิเศษเพื่อสอนอาชีพสำหรับผู้มีเวลาว่างหรือเป็นผู้ว่างงาน เนื่องจากการฝึกตรงนี้จะทำให้คนในชุมชนสามารถประกอบอาชีพได้ เช่น การจัดดอกไม้ การร้อยพวงมาลัย การร้อยลูกปัด ฯลฯ ซึ่งเป็นอาชีพที่สามารถทำที่บ้านได้โดยไม่ต้องไปหาหน้าร้าน สามารถประกอบอาชีพ

ในชุมชนของตนได้ โดยทางชุมชนจะต้องมีการประชาสัมพันธ์อย่างทั่วถึงในทุก ๆ กิจกรรม 2) ชุมชนควรมีการจัดกิจกรรมการศึกษาอบรมระบบ เช่นการฝึกอาชีพ หรือ การให้ความรู้ต่าง ๆ โดยทางชุมชนและโรงเรียนในชุมชนควรจะช่วยกันจัดขึ้นอย่างน้อยเดือนละ 1 ครั้ง เช่น การสอนทำสิ่งประดิษฐ์ การสอนทำอาหารดั้งเดิมของชุมชน การสอนเต้นแอโรบิก ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เป็นการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้พัฒนาตนเอง สามารถช่วยให้อยู่ร่วมกันได้ดีเนื่องจากชาวบ้านในชุมชนจะได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน ได้เรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกันและกันในกิจกรรมนั้น ๆ 3) นอกเหนือจากการฝึกพัฒนาอาชีพที่จัดให้กับคนในชุมชนทางชุมชนและโรงเรียนควรมีการจัดกิจกรรมให้ความรู้กับคนในชุมชนในลักษณะของ การจัดถนนคนเดิน การจัดกิจกรรมถนนแห่งการเรียนรู้ ซึ่งอาจจะมีลักษณะเป็นฐานต่าง ๆ ให้คนในชุมชนได้เรียนรู้แต่ละฐานร่วมกันเป็นกลุ่ม 4) เมื่อมีหน่วยงานภายนอกติดต่อมาเพื่อให้ความรู้หรือพัฒนาอาชีพกับคนในชุมชน ทางชุมชนก็ต้องประชาสัมพันธ์ให้คนทุกคนในชุมชนได้ทราบ ซึ่งอาจจะประกาศผ่านเสียงตามสาย หรือการติดป้ายประกาศ เพื่อให้คนที่สนใจมาร่วมกิจกรรมด้วยกัน 5) ในช่วงที่โรงเรียนปิดภาคฤดูร้อนทางโรงเรียนในชุมชนควรมีการเปิดหลักสูตรสอนพิเศษให้กับเด็กในชุมชนได้มาเรียนด้วยกัน

3. กระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ได้แก่ 1) คนในชุมชนควรมีการจัดกลุ่มกันในลักษณะ “วิถีชุมชน” หรือ “วิถีชาวบ้าน” เพื่อเรียนรู้กิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันตามความสนใจ เช่น การนั่งจับกลุ่มพูดคุยกันเรื่องคำสอนทางศาสนา การหัดสวดมนต์ร่วมกัน การจับกลุ่มเรียนรู้พระคัมภีร์ร่วมกัน ฯลฯ เนื่องจากคำสอนของทุกศาสนา ทั้งพุทธ คริสต์ และอิสลามต่างก็สอนให้คนเป็นคนดี มีความรักและความเมตตาต่อกันสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข 2) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนเข้าวัดหรือศาสนสถานเพื่อปฏิบัติศาสนกิจ เช่น ชาวพุทธต้องไปวัดเพื่อฟังเทศน์และสวดมนต์ ชาวคริสต์จะต้องเข้าวัดฟังมิสซา ชาวมุสลิมจะต้องเข้ามัสยิดเพื่อละหมาด ฯลฯ เพื่อทุกคนจะได้พบปะกัน เมื่อปฏิบัติศาสนกิจเสร็จคนในชุมชนก็จะออกมาพูดคุยแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นกัน เด็ก ๆ ได้เจอญาติผู้ใหญ่ คนในชุมชนได้พบผู้นำทางศาสนา ได้พบประธานชุมชน ซึ่งเป็นการผูกสัมพันธ์ไมตรีที่ดีต่อกันในชุมชน ซึ่งจะต้องมีการอำนวยความสะดวกในเรื่องสถานที่ การบริการน้ำดื่มและของว่าง ซึ่งการร่วมด้วยช่วยกันนี้ส่งผลให้คนในชุมชนมีความสมัครสามานสามัคคี และมีมิตรไมตรีต่อกัน 3) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้วิถีชีวิตของคนศาสนาอื่นในชุมชนเพื่อจะได้เข้าใจความแตกต่างซึ่งกันและกัน คนในชุมชนทุกศาสนามีความเข้าใจที่ดีต่อกัน ซึ่งส่งผลให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ดีมีความสุข และเมื่อศาสนาอื่นภายในชุมชนมีงานอะไรก็ต้องช่วยกันทำซึ่งทุกศาสนาสามารถช่วยกันได้ทั้งหมด แสดงถึงความสามัคคีปรองดองกันของคนในชุมชน 4) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนได้มีกิจกรรมร่วมกับคนศาสนาอื่น โดยเมื่อทางศาสนาของเรามีกิจกรรมหรืองานอะไรที่เป็นกิจกรรมใหญ่ ๆ ของแต่ละปี เราก็จะต้องมีการเชิญศาสนาอื่นมาร่วมงานด้วย 5) ภายในชุมชนควรมีการให้ข่าวสาร ของทางชุมชนกับชาวบ้านในชุมชนอย่างทั่วถึง เช่น การเผยแพร่ความรู้ทางเสียงตามสาย การจัดบอร์ดให้ประชาสัมพันธ์ การเดินประชาสัมพันธ์ตามบ้าน การแจกแผ่นพับหรือใบปลิว และอื่น ๆ เพื่อให้ทุกคนทราบถึงความเป็นไปของชุมชนว่าตอนนี้ชุมชนเรามีข่าวสารอะไรบ้าง หรือชุมชนของเรากำลังจะมีกิจกรรมใดบ้าง ฯลฯ เพื่อคนในชุมชนจะได้มาร่วมแรงร่วมใจกันในการทำกิจกรรมต่าง

ๆ ของทางชุมชน ทุกคนในชุมชนจะได้มีความใกล้ชิดสนิทสนมกันเหมือนในอดีต อารมณ์รักษาความสมานฉันท์ของชุมชนสืบต่อไป 6) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนมีการรู้จักอาวุธ โดยผู้ใหญ่จะต้องสอนให้เด็กรู้จักอาวุธภายในชุมชนว่านี่คือลูก ป้า น้า อา ซึ่งจะทำให้เด็กมีสัมมาคารวะต่อผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ก็จะได้เมตตาเด็ก มีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ในชุมชนมีความเข้าใจที่ดีต่อกัน เด็กก็จะได้รับสิ่งดี ๆ ติดตัวไป 7) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนมีการเรียนรู้เรื่องราวเหง้าของตนเอง เรียนรู้เรื่องประวัติความเป็นมาของชุมชน ประวัติศาสตร์ของชุมชนในย่านนั้น ๆ เพื่อคนในชุมชนจะได้รักและหวงแหนชุมชนซึ่งเป็นบ้านเกิดของตน โดยคนในชุมชนจะได้ตระหนักว่าพื้นที่ดินที่เราอาศัยอยู่นี้กว่าจะได้มาบรรพบุรุษเราต้องกอบกู้อย่างยากลำบาก ซึ่งจะทำให้ทุกคนช่วยกันดูแลรักษาชุมชนของตนและรักษาวิถีชีวิตที่สงบสุขสมานฉันท์ต่อไป 8) ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนโดยเฉพาะเด็กรุ่นใหม่ให้ช่วยกันอนุรักษ์สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่เป็นของโบราณภายในชุมชนเพราะว่ามันเป็นสิ่งที่มีความค่า เป็นที่สืบทอดวัฒนธรรมต่าง ๆ จากบรรพบุรุษในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน สะท้อนถึงความร่วมมือร่วมใจกันสร้างขึ้นมาของคนในอดีต ซึ่งคนรุ่นหลังจะได้ยึดถือเป็นแบบอย่างในด้านการอยู่ร่วมกันอย่างสามัคคีภายในชุมชน 9) ทุกภาคส่วนภายในชุมชนก็ต้องร่วมมือกันส่งเสริมให้การนำแนวคิด “บวร” ซึ่งก็คือ บ้าน วัด และโรงเรียนเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ตลอดชีวิตของคนในชุมชน โดยโรงเรียนก็จะให้การเรียนรู้ในด้านความรู้และทักษะต่าง ๆ ทางวิชาการ วัดก็อาจจะให้การเรียนรู้ในด้านทักษะชีวิต ความเชื่อ และความศรัทธา ส่วนชุมชนก็อาจจะให้การเรียนรู้ในด้านทักษะอาชีพ ซึ่งทั้งหมดนี้ส่งผลให้คนในชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกัน มีความรู้ มีอาชีพ และมีคุณธรรมจริยธรรม สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสมานฉันท์ภายในชุมชน

อภิปรายผล

ผู้วิจัยอภิปรายผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยแบ่งออกเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 อภิปรายผลการศึกษาความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์

1. การอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ภายในชุมชน สมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบมีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก โดยค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากทั้ง 5 ด้าน ซึ่งด้านที่มีค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นมากที่สุดคือด้านการอยู่ร่วมกันอย่างมีมิตรไมตรีต่อกัน และ ด้านการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเห็นด้วยมากที่สุดกับการอยู่ร่วมกันอย่างมีมิตรไมตรีต่อกันและการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ซึ่งสอดคล้องกับ ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (2548) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของสังคมสมานฉันท์ ดังนี้ จิตสำนึกและวัฒนธรรมสิ่งนี้มาจากบุคคล กลุ่มคนที่สะสมมาเป็นแบบแผน ซึ่งต้องทำให้เกิดจิตสำนึกเรื่อง “ความรักเพื่อนมนุษย์” และความเชื่อที่ว่าทุกคนมีเมล็ดพันธุ์แห่งความดีในตัว โดยการคิดเช่นนี้จะทำให้เรามองทุกคนในทางบวกและสร้างสรรค์ นอกจากนี้คนในสังคมยังต้องมีความเชื่อในเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมด้วย

2. กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม สมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบมีความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก โดยค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมากทั้ง 3 ด้าน ซึ่งด้านที่มีค่าเฉลี่ยระดับความคิดเห็นมากที่สุดคือด้านกระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านเห็นด้วยมากที่สุดกับกระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ซึ่งสอดคล้องกับ กรมการศึกษานอกโรงเรียน (2544) กล่าวคือ การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิตที่เป็นการเรียนรู้ตามประสบการณ์ จากการทำงาน บุคคล ครอบครัว ชุมชนและแหล่งความรู้ต่าง ๆ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ และการพัฒนาคุณภาพชีวิต

ตอนที่ 2 อภิปรายผลการนำเสนอข้อเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมตามความคิดเห็นของสมาชิกในชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบ

1. กระบวนการส่งเสริมการศึกษาในระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม โรงเรียนในชุมชนควรรองรับเด็กในชุมชนเพื่อเป็นการส่งเสริมให้เด็กทุกคนได้เข้าเรียนหนังสือและในโรงเรียนควรมีชั่วโมงสอนคำสอนคุณธรรมจริยธรรมเพิ่มมาจากเวลาเรียนซึ่งคำสอนก็สอนให้เด็กเป็นคนดีและโตไปเป็นผู้ใหญ่ที่ดีในสังคม ซึ่งสอดคล้องกับ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543) ได้กล่าวถึงหลักการเรียนรู้ตลอดชีวิต ดังนี้ การเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นการบูรณาการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัยเข้าด้วยกัน ทุกคนมีสิทธิและความเสมอภาคในการเรียนรู้ตลอดชีวิต โดยผู้เรียนและการเรียนรู้มีความสำคัญและสัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่มีความสุข ซึ่งทุกฝ่ายในสังคมต้องร่วมรับผิดชอบในการจัดการศึกษาและอำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ตลอดชีวิตแก่ปวงชน

โรงเรียนในชุมชนควรมีสมาคมผู้ปกครองไว้สำหรับพบปะสังสรรค์กันระหว่างทางโรงเรียน วัดและผู้ปกครองในชุมชนเพื่อเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์ความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียว และความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับ สีลาภรณ์ นาครทรรพ (2539) ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีลักษณะเป็นกระบวนการกลุ่ม การเรียนรู้ของแต่ละคนจะเกิดขึ้นในกระบวนการที่ได้มีการพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิพากษ์ วิจารณ์ ปัญหาและข้อเสนอแนะแนวทางแก้ปัญหาระหว่างคนในชุมชนด้วยกัน เนื่องจากคนที่มาเรียนรู้ร่วมกันเป็นคนในชุมชน การพูดคุยกันจึงเป็นการนำเอาประสบการณ์จริงมาแลกเปลี่ยนกันเพื่อหาทางแก้ปัญหาที่ดีที่สุด

2. กระบวนการส่งเสริมการศึกษานอกระบบเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม ในชุมชนควรมีการจัดกิจกรรมการศึกษานอกระบบ เช่นการฝึกอาชีพ หรือ การให้ความรู้ต่าง ๆ โดยทางชุมชนและโรงเรียนในชุมชนควรจะช่วยกันจัดขึ้นอย่างน้อยเดือนละ 1 ครั้ง เนื่องจากการฝึกตรงนี้จะทำให้คนในชุมชนสามารถประกอบอาชีพในชุมชนของตนได้ โดยทางชุมชนจะต้องมีการประชาสัมพันธ์อย่างทั่วถึงในทุก ๆ กิจกรรม ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เป็นการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้พัฒนาตนเอง สามารถช่วยให้คนอยู่ร่วมกันได้ดีเนื่องจากชาวบ้านในชุมชนจะได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน ได้เรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ซึ่งกัน

และกันในกิจกรรมนั้น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับ ปาริชาติ วลัยเสถียร (2543) ได้กล่าวถึงกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน ดังนี้ การฝึกทักษะอาชีพในโรงเรียนฝึกอาชีพนอกจากจะสอนในเรื่องของการพัฒนาอาชีพแล้ว ยังเน้นให้ผู้เรียนได้พัฒนาการคิดในทางการแก้ปัญหาซึ่งทุกคนสามารถช่วยกันคิด ช่วยกันแก้ไขปัญหาโดยมีความรู้สึกร่วมกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน

ช่วงที่โรงเรียนปิดภาคฤดูร้อนทางโรงเรียนในชุมชนควรมีการเปิดหลักสูตรสอนพิเศษให้กับเด็กในชุมชนได้มาเรียนด้วยกัน ซึ่งเป็นการเรียนที่นอกเหนือจากในชั้นเรียน โดยควรจัดให้มีการเรียนใน 3 ด้าน คือ การเรียนวิชาการ การเรียนด้านทักษะการกีฬา และการเรียนคำสอน ซึ่งกิจกรรมนี้จะทำให้เด็กได้อยู่ภายในชุมชนและได้ใกล้ชิดพ่อแม่ผู้ปกครองตลอดช่วงปิดภาคฤดูร้อน ซึ่งทำให้เด็ก ๆ ในชุมชนมีความใกล้ชิดสนิทสนมกัน และช่วยลดการเกิดปัญหาของเด็กวัยรุ่นได้ ซึ่งสอดคล้องกับ Europa (2003) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้ตลอดชีวิตว่าเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ทั้งหมดที่ได้ดำเนินการผ่านชีวิต โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการปรับปรุงความรู้ ทักษะและความสามารถที่มีความสัมพันธ์กับมุมมองภายในของบุคคลและสังคม และสอดคล้องกับ ปาริชาติ วลัยเสถียร (2543) ได้กล่าวถึงการให้การศึกษาทางอ้อมกับชุมชน ได้แก่ การจัดนิทรรศการ การให้การศึกษาผ่านผู้นำ การใช้สื่อทัศนูปกรณ์ การจัดห้องสมุดชุมชน และ ศูนย์ข้อมูลหมู่บ้าน

3. กระบวนการส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชน พหุวัฒนธรรม คนในชุมชนควรมีการจับกลุ่มกันในลักษณะที่เรียกว่า “วิถีชุมชน” หรือ “วิถีชาวบ้าน” เพื่อมาเรียนรู้กิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันตามความสนใจ เช่น การนั่งจับกลุ่มพูดคุยกันเรื่องคำสอนทางศาสนา การหัดสวดมนต์ร่วมกัน การจับกลุ่มเรียนรู้พระคัมภีร์ร่วมกัน ฯลฯ เนื่องจากคำสอนของทุกศาสนา ทั้งพุทธ คริสต์ และอิสลาม ต่างก็สอนให้คนเป็นคนดี มีความรักและความเมตตาต่อกัน สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข ซึ่งสอดคล้องกับ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543) ได้กล่าวถึงกรอบยุทธศาสตร์การเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อให้เกิดพลังและความเป็นไปได้ที่จะทำให้เกิดวัฒนธรรมการเรียนรู้และรักที่จะเรียนรู้ตลอดชีวิต โดยให้ความสำคัญและสร้างความสัมพันธ์ของเอกัตบุคคล ครอบครัว ชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศาสนสถาน และสถานประกอบการในฐานะที่เป็นแหล่งการเรียนรู้ กระจายแหล่งการเรียนรู้ให้ทั่วถึงและครอบคลุมทุกจุดของสังคม รวมทั้งสร้างนิสัยรักการอ่านและวัฒนธรรมการเรียนรู้ด้วยตนเอง

ภายในชุมชนจะต้องมีการให้ข่าวสารของทางชุมชนกับชาวบ้านในชุมชนอย่างทั่วถึง เช่น การเผยแพร่ความรู้ทางเสียงตามสาย การจัดบอร์ดให้ประชาสัมพันธ์ การเดินประชาสัมพันธ์ตามบ้าน การแจกแผ่นพับหรือใบปลิว และอื่น ๆ เพื่อให้ทุกคนทราบถึงความเป็นไปของชุมชนว่าตอนนี้ชุมชนเรามีข่าวสารอะไรบ้าง หรือชุมชนของเรากำลังจะมีกิจกรรมใดบ้าง ฯลฯ เพื่อคนในชุมชนจะได้มาร่วมแรงร่วมใจกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของทางชุมชน ทุกคนในชุมชนจะได้มีความใกล้ชิดสนิทสนมกันเหมือนในอดีต อารมณ์รัก ความสมานฉันท์ของชุมชนสืบต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับ สุมาลี สังข์ศรี (2545) ได้กล่าวถึงเหตุผลและความจำเป็นของการเรียนรู้ตลอดชีวิตต่อสังคมไทยไว้ ดังนี้ ความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมเนื่องจากข้อมูลข่าวสาร สื่อต่าง ๆ ได้เผยแพร่ตัวอย่างของสังคมและวัฒนธรรมจากประเทศอื่นมาสู่ประเทศไทยอย่างรวดเร็ว มีปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้นมากมาย บุคคลจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้อยู่เสมอตลอดเวลา

ชุมชนจะต้องมีการส่งเสริมให้คนในชุมชนเข้าวัดหรือศาสนสถานเพื่อปฏิบัติศาสนกิจ เมื่อปฏิบัติศาสนกิจเสร็จคนในชุมชนก็จะออกมาพูดคุยแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นกัน และผู้ใหญ่จะต้องสอนให้เด็กรู้จักอาวุโสภายในชุมชน ซึ่งจะทำให้เด็กมีสัมมาคารวะต่อผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ก็จะได้เมตตาเด็ก มีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ในชุมชนมีความเข้าใจที่ดีต่อกัน นอกจากนี้ชุมชนควรส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้วิถีชีวิตของคนศาสนาอื่นในชุมชนเพื่อจะได้เข้าใจความแตกต่างซึ่งกันและกัน คนในชุมชนทุกศาสนามีความเข้าใจที่ดีต่อกัน ซึ่งส่งผลให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ดี มีความสงบสุข และเมื่อศาสนาอื่นภายในชุมชนมีงานอะไรก็ต้องช่วยกันทำซึ่งทุกศาสนาสามารถช่วยกันได้ทั้งหมด แสดงถึงความสามัคคีปรองดองกันของคนในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับ กองพัฒนานักศึกษา สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม (2550) ได้กล่าวว่าในส่วนของวัดก็จะต้องมีการใช้ธรรมะในการกลมเกลียวจิตใจปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมให้ประชาชนใช้เหตุผลในการแก้ไขปัญหาโดยไม่ใช้ความรุนแรง รวมถึงใช้วัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ในการทำให้ประชาชนได้ทำกิจกรรมร่วมกันไม่ว่าจะเป็นวันสงกรานต์ วันลอยกระทง ประชาชนก็จะเข้าร่วมกันทำกิจกรรมกันภายในวัด

ทุกภาคส่วนภายในชุมชนก็ต้องร่วมมือกันส่งเสริมให้การนำแนวคิด “บวร” ซึ่งก็คือ บ้าน วัด และโรงเรียนเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ตลอดชีวิตของคนในชุมชน โดยโรงเรียนก็จะให้การเรียนรู้ในด้านความรู้และทักษะต่าง ๆ ทางวิชาการ วัดก็อาจจะให้การเรียนรู้ในด้านทักษะชีวิต ความเชื่อ และความศรัทธา ส่วนชุมชนก็อาจจะให้การเรียนรู้ในด้านทักษะอาชีพ ซึ่งทั้งหมดนี้ส่งผลให้คนในชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกัน มีความรู้ มีอาชีพ และมีคุณธรรมจริยธรรม สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสมานฉันท์ภายในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับ กองพัฒนานักศึกษา สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม (2550) ได้เสนอวิธีการสร้างความสมานฉันท์ในชุมชนโดยจะให้บ้านและวัดเป็นศูนย์กลางของประชาชนในหมู่บ้าน และโรงเรียนเป็นศูนย์กลางในการสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งมีวิธีการสร้างความสมานฉันท์ในชุมชน ดังนี้ และสอดคล้องกับ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2543) ที่มุ่งเน้นยุทธศาสตร์การเรียนรู้ตลอดชีวิตให้มีการกระจายแหล่งเรียนรู้โดยการเปิดโอกาสให้ทุกฝ่าย เช่น ครอบครัว ภูมิปัญญาท้องถิ่น สถานประกอบการและชุมชนร่วมกันจัดตั้งหรือสร้างแหล่งเรียนรู้ด้วยรูปแบบและวิธีการที่หลากหลาย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 หน่วยงาน/ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนพหุวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลสามารถนำ “กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม” จากการวิจัยในครั้งนี้ไปใช้ในการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตให้กับชุมชนของตนเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชนนั้น ๆ

1.2 หน่วยงาน/ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนพหุวัฒนธรรมในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลสามารถนำ “กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม”

จากการวิจัยในครั้งนี้ไปใช้ในการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตให้กับชุมชนของตนเพื่อเป็นการดำรงรักษาการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของคนในชุมชนนั้น ๆ ต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาวิจัยกับกลุ่มตัวอย่างชุมชนพหุวัฒนธรรมในพื้นที่อื่น ๆ ของประเทศไทย ได้แก่ ชุมชนพหุวัฒนธรรมในภาคเหนือ ชุมชนพหุวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชุมชนพหุวัฒนธรรมในภาคกลาง และ ชุมชนพหุวัฒนธรรมในภาคใต้ เพื่อให้ได้กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมที่มีความเหมาะสมกับแต่ละเขตภูมิภาค

2.2 ควรมีการศึกษาวิจัยเป็นกรณีพิเศษเพื่อให้ได้กระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรมในเขตพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้

2.3 ควรมีการนำข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษาวิจัยมาพัฒนาเพื่อขยายผลสู่แนวทางการจัดการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ของชุมชนพหุวัฒนธรรม

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กรมการศึกษานอกโรงเรียน. (2544). *การศึกษาตามอัธยาศัย “แนวความคิดและประสบการณ์”* ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัย. โรงพิมพ์แปลน.
- กองพัฒนานักศึกษา สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม. (2550). *วิธีการสร้างความสมานฉันท์ในชุมชน*. <http://ps.npru.ac.th/std/camp/lesson5.html>
- เกษรา ชัยเหลือธงไธ. (2556). *ความขัดแย้งในสังคมพหุวัฒนธรรม*. <http://www.sktshelter.org/index.php?name=news&file=readnews&id=21>
- ชาย โพธิสิตา. (2550). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- ธิดารัตน์ ศิริรัตน์. (2557). การจัดการความรู้ของครูภูมิปัญญาไทยเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนในเขตภาคใต้. *วารสารอิเล็กทรอนิกส์ทางการศึกษา*, 9(4), 80-92.
- บังอร ร้อยกรอง. (2553). *การพัฒนาแนวทางการจัดการศึกษาในสังคมพหุวัฒนธรรม*. [วิทยานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย]. Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR). <http://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/59373>.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร. (2543). *กระบวนการและเทคนิคการงานของนักพัฒนา*. องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.).
- ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. (2548). *สู่สังคมสมานฉันท์ (Toward society harmony) : องค์ประกอบของสังคมสมานฉันท์*. <http://speakout.exteen.com/20051127/toward-society-harmony>
- ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล. (2550). *สานเสวนา (Dialogue)*. เจริญดีมีนังการพิมพ์.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2543). นโยบายส่งเสริมการศึกษาตลอดชีวิตของประเทศไทย. พิมพ์ดี.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2543). ยุทธศาสตร์การศึกษาตลอดชีวิตเพื่อสังคมไทยในศตวรรษที่ 21. สถาบันเทคโนโลยีเพื่อการศึกษาแห่งชาติ.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545). พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2545. พรึกหวานกราฟฟิค.

สีลาภรณ์ นาคทรพ. (2539). การศึกษากับการวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย: การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุภางค์ จันทวานิช. (2543). การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ (พิมพ์ครั้งที่ 3). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุมาลี สังข์ศรี. (2545). รายงานการจัดการศึกษานอกระบบเพื่อการศึกษาตลอดชีวิต ตามแนวพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.

สุวิธิดา จรุงเกียรติกุล. (2554). รวมบทบาททางวิชาการ: ความเป็นผู้นำทางการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

Europa. (2003). *European commission: policy areas: lifelong learning, what is lifelong learning?*. <http://europa.eu.int>

UNESCO. (1970). *An Introduction to lifelong education*. UNESCO